

*Др Срђан Шаркић, редовни професор
Правног факултета у Новом Саду*

ВЛАДАРСКЕ ТИТУЛЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ¹

Сажетак: У раду се расправља о различитим титулама које су носили владари у средњовековној Србији. У периоду до XI века о титулама се мало зна, углавном на основу података византијских писаца, који за стране владаре користише израз архонт, наслеђен из антике. Од XI, а посебно у XII веку, устаљује се титула велики жујан, која улази у редовну употребу од почетка владавине Стефана Немање. Касније титуле – краљ, цар, кнез и деспот, добро су познате на основу изворних података.

У владарској институцији редовно се помињу и територије којима је српски монарх владао. Територијална формула била је променљива, у зависности од ширења или смањивања државне територије, али је она понекад указивала и претензије ка одређеним земљама. Аутор се потрудио да за сваку територију нађе одговарајуће податке у историјским изворима.

Кључне речи: архонт, велики жујан, краљ, цар, кнез, деспот, територијална формула, повеље, уговори са Дубровником.

I

Средњовековна српска држава по свом облику владавине била је монархија, са врховном влашћу владара. Владарске титуле биле су, у периоду од VII до XV века променљиве, што је све зависило од ширења или

¹ Рад је посвећен пројекту „Теоријски и практични проблеми стварања и примене права (Србија и ЕУ)“, чији је носилац Правни факултет Универзитета у Новом Саду.

смањивања државне територије, као и војне, политичке и економске моћи владара.²

О титулама првих владара који су управљали Србијом од досељавања Срба на Балкан, не знамо готово ништа, мада се у нашим уџбеницима историје обично за њих користи назив *кнез*. Малобројне податке о њима дају нам византијски писци, који за прве српске владаре користе израз наслеђен из антике – *архонѝ* (*ἀρχων*).³ У свом основном значењу, израз архонт односио се на некога ко је на почетку, онога који влада, води или управља, првака, вођу, старешину или владара, и у Византији је стекао веома раширену употребу.⁴ Тако на пример, када византијски цар и историчар Константин VII Порфирогенит (905-959) у глави 29 *Сѝиса о народима*, прича о Србима, Хрватима, Захумљанима, Травуњанима, Конављанима, Дукљанима и Паганима, каже да *ова ѝлемена, како кажу, немају архонѝе⁵ већ само сѝарце жуѝане⁶ (πλήν ζουπάνους γέροντας)*.⁷ У причи о досељавању Срба на Балкан цар – историчар између осталог каже: ... *ѝошѝо је умро онај архонѝ Србин који је ѝребеѝао цару Ираклију, ѝо наследѝѝву завлада њеѝов син а ѝошѝом унук и ѝако редом архонѝи из њеѝова рода. После извесноѝ броја ѝодина роди се од њих Вишеслав и од њеѝа Радослав и од њеѝа Просѝој и од њеѝа Властѝимир... За владе истѝоѝ Властѝимира зарайѝи ѝроѝѝив Срба Пресијам*

² У суседној Бугарској владарске титуле су се такође мењале. Али, у Мађарској, са којом је средњовековна Србија одржавала тесне везе, владарска титула била је увек (све до 1918) *краљ* (*király*).

³ Добро је познато да су у старој Атини деветорица архоната обављали највише државне функције од Солонове до Клистенове реформе. После Клистенове реформе изгубили су значај, али нису никада били укинати.

⁴ У Византији архонти су били високи државни и црквени достојанственици. Посебан вид званичне употребе израза постојао је у дипломатији, где су се владари појединих земаља, у адресама царске канцеларије, називали архонтима. Архонтима Дукље, Србије, Травуније, Захумља, Паганије, Хрватске и Моравије цареви су се обраћали такозваним *наредбама* (*κελεύσεις*), а архонтима Русије и Бугарске упућивана су *ѝисма* (*γράμματα*) Детаљније видети одредницу *Архонѝ* (С. Пириватрић) у *Лексикон срѝскоѝ средњеѝ века* (у даљем тексту ЛССВ), приредили С. Тирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, стр. 23-25. У *Законоѝравилу* (*Номоканону*) *Свеѝѝоѝа Саве* (1220) грчка реч *архонѝ* преводи се српским речима *власѝел, бољар и кнез*. Видети Н. Радојчић, *Власѝел у Закону ѝрадском Номоканона св. Саве, Глас Срѝске Академије Наука, СХСШ, одељење друшѝѝвених наука* 96, Београд 1949, стр. 1-14.

⁵ Дакле немају владаре (кнежеве).

⁶ Односно племенске старешине.

⁷ *De administrando imperio*, ed. Moravcsik – Jenkins, Budapest 1949. Казивање о досељавању Срба и Хрвата, и њиховој најранијој историји налази се у поглављима 29-36, што су у Моравчик – Џенкинсовом издању стране 122-164. Вести Константина Порфирогенита о југословенским народима превео је и детаљно прокоментарисао Б. Ферјанчић у збирци *Византијски извори за историју народа Јуѝославије, ѝѝом II*, Београд 1959 (фототипско издање Београд 2007). Наведени одломак је на стр. 14 - 15.

архонѝ Буџарске...⁸ Дакле, и за српске и за бугарске владаре, византијски аутори користе израз *архонѝи*.

У XI и у XII веку титула српских владара гласила је *велики жуџан* (**велики жоупањ**) и била је превођена грчким терминима *ἀρχιζουπάνος, μεγαζουπάνος, μεγάλος ζουπάνος*, као и латинским *megaiupanus, magnus iupanus*.⁹ Порекло води од титуле *жуџана*, познате од VIII века и употребљаване на широком словенском простору.¹⁰ За време владавине краљева из дукљанске династије велики жупани су били намесници у источној Србији, али су у XII веку постали моћнији од дукљанских владара. О постанку ове титуле код Срба сачувана је легенда у *Лешојису ѿоѝа Дукљанина*. После смрти кнеза Часлава (927/8 – око 950), кога Дукљанин назива краљем, *земља је остѝала без краља, ѝа су банови ѝочели да владају ѝо својој ѝтерѝијорији, сваки у својим ѝокрајинама и обласѝима, ѝе ѝодјармише жуџане и од њих узимаху данак, истѝо ѝако као ѝѝо је узимао краљ. Али се нико не усуђиваше да ѝрисвоји ѝѝѝулу краља. Тако и Тихомил ѝо смрѝи ѝасѝа владаше Рашком*,¹¹ али није се усуђивао да се назива ни краљ ни бан, већ само велики жуџан, а и збоѝ ѝоѝа ѝѝо је био на челу остѝалим жуџанима (*Tichomil etiam, defuncto socero, dominabatur terram Rassam, sed nec regem nec banum ausus est se vocare, sed tantum iupanum maiorem ideo, quoniam praeerat caeteris iupanis Rassae*).¹²

Титула великог жупана као владара, среће се само код Срба, мада византијски историчари Јован Кинам (око 1143-1203) и Никита Хонијат (око

⁸ О овим првим српским владарима видети исцрпну и документовану расправу Г. Острогорског, *Порфириоѝниѝова хроника срѝских владара и њени хронолошки ѝодаци, Истѝориски часоѝис 1-2* (1948), стр. 24-29.

⁹ У угарским документима, велики жупан се понекад назива и *magnus comes*.

¹⁰ Жупан (**жоупањ**, грчки *ζουπάνος*, латински *iopan, supannus, iuppanus*) је био назив за најстарије представнике власти код Срба. О пореклу речи постоје два основна мишљења. По првој теорији реч жупан позајмљена је из алтајског (аварског) језика, и била је прихваћена у свим словенским језицима на подручју аварског каганата, док према другом схватању она потиче од индоевропског (прасловенског) корена, од којег је настала и реч *жуѝа* (**жоупа**, латински *çora, ioba, sura, хира, гуѝра, сѝра*, у основном значењу заклоњено и брањено заједничко пребивалиште). Једино код Срба жупан је постао касније владар целе државе. Детаљније видети одреднице *Жуѝа* и *Жуѝан* (Г. Томовић) у *ЛССВ*, стр. 195-198. О првим жупанима у Србији видети М. Благојевић, *Државна уѝрава у срѝским средњовековним земљама*, Београд 1997, стр. 38-55 (поглавље „Жупани и кнезови“).

¹¹ Према Дукљаниновој причи, Тихомил је био прослављани јунак у војсци кнеза Часлава, те је због својих заслуга постао кнежев (краљев) зет. Ниједан други извор не помиње овог Тихомила, па ће пре бити да је он легендарна, а не историјска личност.

¹² *Лешојис ѿоѝа Дукљанина, ѝредѝовор, ѝроѝраѝни ѝексѝови и ѝревод С. Миѝушковић, Сѝара срѝска књижевностѝ, књиѝа ѝрва*, Београд 1988, стр. 118-119. Латински текст је наведен према издању *Ljetopis pora Dukljanina, uvod i komentar V. Mošin, preveli S. Mencinger i V. Štefanić, Zagreb 1950, str. 67-69*.

1150 – између 1210 и 1220) помињу архијупана Вакхина, заповедника угарских помоћних трупа, које је краљ Геза II послао Србима у рату са Византијом 1150. године.¹³ Али, Вакхин, колико је познато, никада није био владар.

Из XI века нема изричите потврде о употреби титуле великог жупана. Византијска списатељица Ана Комнина (1083-1148), описујући борбе њеног оца цара Алексија I Комнина (1081-1118) са рашким великим жупаном Вуканом (1093-94), каже: *Вукан, онај човек који је држао сву власи у Далмацији [Рашкој, Србији] беше вешии на речи и вешии на делу* (**Ο γάρ Βολκάνος άνήρ δέ ούτος τό π̄ν τ̄ς άρχ̄ης τ̄ων Δαλματ̄ων φέρων, δεινός μέν είπειν, δεινός δέ καταπράξασθαι**),¹⁴ али га никад не спомиње са титулом. Међутим, када описује Вуканово потчињавање цару Алексију (1093-1094), Ана Комнина каже: *Онај [Вукан] одмах смело љриђе, водећи собом рођаке и изабране жуџане (τ̄ων ζουπάνων) и радо љредаде цару као џаоце своје синовеце џо имену Уроша и Сџефана Вукана (Ούρεσιν καλούμενον καί Στέφανον τόν Βολκάνον) и осџале, до двадесетџ на броју.*¹⁵ Урош и Стефан Вукан се код писаца из XII века помињу као архијупани.

Да је велики жупан био титула српских владара потврђује посредно и Јован Кинам када каже да *Босна није џоџчињена архижуџану Срба (έστι δέ ή Βόσθνα ού τ̄ω Σερβ̄ίων άρχ̄ιζουπάνω καί αύτή είκόσα) неџо народ у њој има џосебан начин живоџа и уџрављања.*¹⁶ У Немањиној повељи Хиландару између осталог стоји: *Заџо браћо, Боџ љремилосџиви уџврди Грке царевима а Угре краљевима (Темь же, братие, Богь премилостивы оутврџди Грьке царьми, а Оугре краљьми)... Сџоџа џо мноџој својој и неизмерној милосџии и човекољубљу дарова нашим љрадедовима и нашим дедовима да владају овом земљом срџском... и џосџави ме великоџа жуџана (велисџа жоупана) нареченоџа у свейом криџијењу Сџефана Немању.*¹⁷

¹³ *Византијски извори за исџорију народа Јуџославије, џом IV*, превод Н. Радошевић-Максимовић, објашњења Ј. Калић, Београд 1971, стр. 35 и напомена 71 (Јован Кинам) и 125 (Никита Хонијат). Ради се о походу византијског цара Манојла I Комнина против рашког великог жупана Уроша II и добро познатој бици на Тари.

¹⁴ Anne Comnène, *Alexiade, texte établi et traduit par B. Leib*, Paris 1967 (*Les Belles Lettres*), tome II, p. 166. Вести Ане Комнине о српским земљама превео је и детаљно прокоментаришао Б. Крекић у збирци *Византијски извори за исџорију народа Јуџославије, џом III*, Београд 1966 (фототипско издање Београд 2007), стр. 367-394, наведни одломак стр. 386.

¹⁵ *Alexiade*, ed. Leib, tome II, p. 184; *Византијски извори, џом III*, стр. 388-389.

¹⁶ *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonn 1836, p. 103. *Византијски извори, џом IV*, стр. 28.

¹⁷ Оригинални текст В. Ћоровић, *Сџиси св. Саве*, Београд – Ср. Карловци 1928, стр. 1. Данашња језичка верзија Л. Мирковић и Д. Богдановић, *Свџи Сава, Сабрани сџиси, Сџа-ра срџска књижесвносџи, књига дрџа*, Београд 1986, стр. 31.

Дакле, титула великог жупана се повезује са Немањиним прародитељима и земљом српском. Као што је Бог поставио Грке за цареве, а Угре за краљеве, тако је његове претке поставио за велике жупане.¹⁸

Од времена владавине Стефана Немање титула великог жупана улази у редовну употребу. Она се по први пута среће у мировном уговору са Дубровником (27. септембар 1186), где на крају латинског текста уговора стоји Немањин потпис ћирилицом: **Азь вели жоупань кльнь се и подьписахь** (*Ја, велики жуџан, заклек се и ѿоџиисах*).¹⁹ На последњем листу Хиландарске повеље (1198) печат има грчки текст: **Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια** (*Печатъ великоѳа жуџана Сѳефана Немање*).²⁰

Исту титулу носио је до 1217. године²¹ Немањин други син и наследник Стефан Немањић. Она се среће у неколико докумената. Најпре, на почетку писма упућеног папи Иноћентију III од 1199. на латинском, читамо речи: *Stephanus... magnus iurpanus totius Servye* (*Сѳефан... велики жуџан све Србије*).²² У уговору са Дубровником (између 1214 и 1217), састављеном у две верзије у српском тексту стоји: **Азь вели жупань Стефань**, а у латинском *Ego magnus iurpanus Stefanus* (*Ја велики жуџан Сѳефан*).²³ Али, у уговору кога је исти владар 1205. године склопио са Дубровником у потпису једноставно стоји **ГОСПОДИНЬ СТЕФАНЬ**.²⁴

¹⁸ Видети одредницу *Велики жуџан 1* (С. Ћирковић) у ЛССВ, стр. 73.

¹⁹ А. Соловјев, *Одабрани сѳоменици срѳскоѳ ѳрава од XII до XV века* (у даљем тексту *Одабрани сѳоменици*), Београд 1926, стр. 4. Поред Немањиног потписа на уговору стоји и потпис његовог брата Мирослава, хумског кнеза: **Азь кнезь Мирославь кльнь се и подьписахь** (*Ја, кнез Мирослав, заклек се и ѿоџиисах*).

²⁰ В. Ћоровић, *Сѳиси св. Саве*, стр. 4. Немања има печат какав су имали византијски чиновници, али од злата, а потписује се у крсту као у византијским приватним докумен-тима. Његова акта животописци називају хрисовуљама као и царске повеље. Како закључује С. Ћирковић (ЛССВ, стр. 73) „у симболици којом су окружени велики жупани нема доследности.“

²¹ Крунисањем Стефана Немањића за краља, титула великог жупана изгубила је владарско обележје, али се одржала. Међутим, ранг ове титуле јако је опао, посебно након увођења звучних византијских достојанстава (деспот, кесар, севастократор, севаст). Тако на пример, на двору краља Милутина налазио се велики жупан Драгош, угледни велможа непознатог порекла. Титулу великог жупана носио је и Алтоман Војиновић, савременик цара Стефана Душана и цара Уроша. Ово достојанство припало је и мало познатом арбанашком властелину Андрији Гропи, господару Охрида. Гропа се осамосталио после погибије краља Вукашина и деспота Угљеше на Марици (1371). Ковао је свој новац као жупан и велики жупан. Видети одредницу *Велики жуџан 2* (Р. Михаљчић), ЛССВ, стр. 73.

²² *Одабрани сѳоменици*, стр. 14.

²³ *Одабрани сѳоменици*, стр. 16.

²⁴ *Одабрани сѳоменици*, стр. 15.

Године 1217. Немањин млађи син Стефан добио је краљевску²⁵ круну од папе Хонорија III, што је изразио у хрисовуљи манастиру Жичи (1220) и уговору са Дубровником из исте године. Уговор са Дубровником је потписан речима **Стефанъ краљ и съ Богомъ самодръжьць срѣпски** (*Стефан краљ и с Богом самодржац срѣпски*), али у Жичкој хрисовуљи Стефан истиче чињеницу да је он по Божијој милости први крунисани краљ све српске земље (**Стефанъ по Божиен милости венъчани први краљ вьсе Срѣпскине земле...**).²⁶ После Стефанове смрти, формулу *првовенчани краљ*²⁷ прихватили су и признали његови синови и наследници, краљеви Радослав (1228-1234), Владислав (1234-1243) и Урош (1243-1276), тако да касније она постаје уобичајена.²⁸ Титулу краља српски владари носили су до 1346. године, када се Стефан Душан крунисао за *цара*.²⁹ Иако српско

²⁵ Словенски облик титуле **краљ** (*краљ*) јавља се први пут у Житију Методијевом (настало крајем IX или почетком X века, најстарији рукопис из XII – XIII века) у општем значењу владара. Етимологија речи није поуздано утврђена, али већина истраживача је изводи из имена Карла Великог (*Carolus Magnus*, 771-814), чиме је одређена и хронологија настанка. Титула је коришћена код Словена и пре доласка Мађара у Панонску низију (896), јер су је они прихватили словенским посредством (мађарски *király*, у грчким текстовима **κράλης**). Детаљније видети одредницу *Краљ* (С. Ђирковић) у *ЛССВ*, стр. 321-324.

²⁶ *Одабрани сѣоменици*, стр. 17, 18; С. Новаковић, *Законски сѣоменици срѣпских држава средњега века* (у даљем тексту *Законски сѣоменици*), Београд 1912, стр. 136, 571.

²⁷ Стари српски писци најчешће се служе речју *венац* за означавање круне. Позајмљенице из латинског *corona* = круна и грчког *στέμμα* = *сѣема*, *сѣејсанје*, ретко се користе. Детаљније видети одредницу *Круна* (С. Марјановић-Душанић) у *ЛССВ*, стр. 334-335.

²⁸ У уговору са Дубровником од 4. фебруара 1234. године краљ Радослав назива себе **Стефанъ, вь Христа Бога верны краљ... унукъ светаго Симеона Немане и сынъ првовенчанънаго краља блаженопочившега Стефана** (*Стефан, у Христѣа Боѣа верни краљ... унукъ свѣтѣоѣа Симеона Немане и син првовенчаноѣа краља блаженопочившеѣа Стефана*). У повељи којом потврђује привилегије манастиру Хиландару (1234-1237), краљ Владислав назива себе **ѦА Стефанъ Владиславъ, съпомоштию Божию краљ, вьноукъ Светаго Симсона, сынъ првовенъчананаго краља Стефана...** (*ѦА Стефан Владислав, с Божјом ѣомошти краљ, унукъ свѣтѣоѣа Симеона, син првовенчаноѣа краља Стефана...*). У хрисовуљи Краља Уроша, којом се потврђују дарови хумскога кнеза Мирослава (Немањиног брата), а које је већ био потврдио његов отац Стефан Првовенчани, манастиру Светога Петра на Лиму, стоји следеће: **...всѣдржавни господињ... Стефанъ Оурошь, сынъ светаго господина краља Стефана, Првовенъчанънаго краља...** (*всѣдржавни ѣосѣодин... Стефан Урош, син свѣтѣоѣа ѣосѣодина краља Стефана, Првовенчаноѣа краља...*). *Одабрани сѣоменици*, стр. 26; *Законски сѣоменици*, стр. 386 и 593. Али, у уговору краља Радослава са Дубровником (4. фебруар 1234), српски текст се завршава грчким потписом **Στέφανος ρήξ ὁ δοῦκας** (*Стефан Дука краљ; ρήξ*, од латинског *rex* = *краљ*), мада се Радослав у документу назива **краљ** (*краљ*). *Одабрани сѣоменици*, стр. 27.

²⁹ Словенска титула *цар* (првобитни облик **цесарь**), потиче од Цезаровог имена, али је код Словена стигла посредством римске титулатуре у којој је некадашње лично име постало саставни део владарског наслова. Од исте речи потиче и титула *кесар*, која је спадала у три такозвана *царска досѣојансѣва* (деспот, кесар, севастократор). Видети одредницу *Цар* (С. Ђирковић) у *ЛССВ*, стр. 789-792.

царство није дуго трајало, догодило се да су после смрти Стефана Душана (1355) два владара претендовала на титулу и називала се царевима: Душанов син и легитимни наследник Урош (од 1355) и Душанов полубрат Симеон-Синиша, господар Тесалије и Епира (од 1356)³⁰. После Урошеве смрти (1371) царска титула је нестала са српске територије, али је преживела још око две године (од 1371. до 1373) у деловима царства освојеним од Византије. Чини се да је титулу носио Симеонов син Јован Урош, који се врло брзо замонашио, и као монах Јоасаф постао један од ктитора чувеног манастира Великог Метеора (грчки **μετέωρος** = онај који лебди у ваздуху).

После 1371. титула српских владара била је **кнез (кнезь)**³¹ или **велики кнез**, а носили су је Лазар Хребељановић (до 1389) и његов син Стефан Ла-

³⁰ Мајка Симеона-Синише била је византијска принцеза Марија Палеологина, друга жена краља Стефана Дечанског. После смрти Стефана Душана, Симеон-Синиша прогласио се 1356. године за цара и владао независно у Тесалији и Епиру не признајући царска права свога брата Уроша (Душановог сина). Своје повеље састављао је на грчком и потписивао их **ΣΥΜΕΩΝ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΤΩ ΘΕΩ ΠΙΣΤΩΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΣΕΡΒΕΙΑΣ Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ** или **ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΣΕΡΒΩΝ, Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ** или **ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΣΕΡΒΩΝ ΚΑΙ ΠΑΝΤΟΣ ΑΛΒΑΝΟΥ ΟΥΡΕΣΙΣ Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ**. Као што се може видети Симеон-Синиша се понекад титулисао *царем Ромеја и Србије*, некад *царем Ромеја и Срба* или *Ромеја и Срба и све Албаније*, али је увек уз титулу додавао династичко име своје мајке – Палеолог. А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке њовеље српских владара* (у даљем тексту *Грчке њовеље*), Београд 1936 (репринт Лондон 1974), стр. 228, 238, 256.

³¹ *Кнез* је прасловенска посуђеница из прагерманског *kuningaz* = племенит, племић, мада има научника који сматрају да је реч дошла од готског *kuniggs*, односно новонемачког *König* = краљ. Видети Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, uredili akademici M. Deanović i Lj. Jonke, priredio za tisak V. Putanec*, Zagreb 1972, knjiga II, str. 108-109. Код Срба и код Руса, цар и кнез постали су појмови врховне власти, што се види јасно из текста Хиландарске повеље: **Искони сътвори богъ небо и земљу и човеки на неи ...и постави ови царе, другие кнезе, ини владикы...** (*Искони сѣтвори Боѣ небо и земљу и људе на њој... ѡсѣстави ове царевима, друѣ кнезовима, ине владарима*). *Сѣиси св. Саве*, стр 1. Међутим, звање кнеза као владара усталило се у Србији после 1371 у време обласних господара Војислава Војиновића и посебно Лазара Хребељановића. До 1077. године титулу кнеза носили су дукљански, односно зетски владари. Са устаљивањем титуле великог жупана, звање кнеза губило је владарска обележја. Страцимир и Мирослав, старија браћа великог жупана Стефана Немање управљали су удеоним областима као кнезови. Уговор са Дубровником од 27. септембра 1186, поред великог жупана потписао је и кнез Мирослав (видети напомену 19). Титулу кнеза носили су и синови владара. Прворођеног Вукана Стефан Немања поставио је за великог кнеза у приморским крајевима. Кнез је био и Стефан, син Стефана Томаша *краља Срба и Босне*. Док се Немањин брат Мирослав потписивао као кнез, његов син Андрија додао је овој титули атрибут велики: **ІА кнезь вели хльмьскы Аньдреи...** (*Ја, велики кнез хумски Андреј...* Уговор са Дубровником од 1237, *Законски сѡменици*, стр. 143). Мада су га често носили и Немањићи, међу њима и Вуканов потомак Вратко, војсковођа Стефана Душана, звање кнеза је девалвирало. Током времена по рангу је постало ниже од војводе, кефалије, понекад и севаста. О томе сведочи и звање *кнеза жујског*. Достојанство титуле су, како је већ речено, повратили Војислав Војиновић и Лазар Хребељановић. Детаљније видети и одредницу *Кнез* (Р. Михаљчић) у *ЛССВ*, стр. 299-301.

заревих (до 1402).³² Али, како је кнез Лазар био претендент на немањихко наслеђе додао је својој титули формулу *самодржавни тосјодин* као и династичко име Стефан.³³ Августа месеца 1402. године, Лазарев син Стефан, добио је титулу деспота од византијског цара-савладара Јована VII Палеолога³⁴ и та титула коришћена је до пропасти српске средњовековне државе (1459).³⁵ Од 1459. до 1537. године мађарски краљеви давали су титуле деспота најистакнутијој српској властели, која је била пребегла у Угарску и борила се против Турака као краљеви вазали.³⁶

II

Поред владарске титуле у документима се увек означавају и територије којима је монарх владао. Територијална формула је некад имала сталну садржину, али чешће променљиву. Обично су српски владари, од вре-

³² Видети, на пример повељу кнеза Лазара Хиландару од 1380. године и уговор са Дубровником из 1387 (*Законски сјоменици*, стр. 200 и 449). Титула *велики кнез* (*μέγα κνεζη*) среће се у приручнику за кореспонденцију Цариградске патријаршије из 1386. године. Видети J. Dargouzès, *Ekthesis néa, Manuel des pittakia du XIVe siècle, Revue des études byzantines*, Paris 1969, p. 60. Cf. И. Ђурић, „*Екѳесис неа*“ – византијски приручник за „*Питѳакиа*“ о српском патријарху и неким феудалцима крајем XII-XIV века, *Зборник Филозофској факултету* -1, Београд 1974, стр. 421-422.

³³ У повељи којом кнез Лазар поклања нека села хиландарској болници на почетку текста стоји: **Азъ въ Христа Бога благоверънии и самодржавънии господинь Сръблѣмъ и Подоунавню, Стефанъ кнезь Лазаръ** (*Ја, у Христа Бога благовѣрни и самодржавни тосјодар Сръбљем и Подунављу, Сѳефан кнез Лазар*). Уговор којим кнез Лазар потврђује старе повластице Дубровчанима (9. јануар 1387), почиње речима: **Азъ въ Христа Бога благоверни и самодржавни по милости Божији Стефанъ кнезь Лазаръ** (*Ја, у Христа Бога благовѣрни и самодржавни по милости Божијој кнез Лазар*). *Законски сјоменици*, стр. 449 и 200. Видети у истој збирци и стр. 515, 761-764, 775-776. О владарској титули кнеза Лазара видети Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*; В. Мошин, *Самодржавни Сѳефан кнез Лазар и традиција немањихкој суверенитету од Марице до Косова*; Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пројаси Царсѳива (1371)*. Сви наведени радови објављени су у зборнику *О кнезу Лазару*, Београд 1975. Cf. R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović, istorija, kult, predanje*, Beograd 1984 = *Сабрана дела Р. Михаљчића, књига II*, Београд 2001. О династичком имену Стефан видети С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањиха*, Београд 1997, стр. 42-59.

³⁴ Јован VII Палеолог био је савладар Манојла II Палеолога. О његовој владавини видети С. Мешановић, *Јован VII Палеолог*, Београд 1996.

³⁵ Деспот Стефан Лазаревих је обично потписивао своје повеље речима **Милостию Божию Господинь всемъ Сръблѣмъ деспотъ Стефанъ** (*Милошћу Божијом тосјодар све Србије десјотѳ Сѳефан*). У страним документима називају га *dominus despotus Slavoniae*, *dominus despotus dux* (*Rassie-Raxie*), *dominus despotus (regni) Rascie*. Видети Б. Ферјанчић, *О десјотѳским повељама*, *Зборник радова Визанѳолошкој инстѳитута* 4 (1956), стр. 89-114, посебно 110-111.

³⁶ Видети Б. Ферјанчић, *Десјотѳи у Визанѳији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, стр. 194-204.

мена Стефана Првовенчаног, називали себе *срѣски краљ* (**краљ срѣпски**) или *краљ све срѣске земље* (**краљ все срѣпске земље**).³⁷ Али, у документима које су издавали краљеви Радослав и Владислав, поново се јавља првобитни назив државе – *Рашка* (*Rascia* или *Raxia* у латинским документима), изведен од имена града Раса (у близини данашњег Новог Пазара), најстарије престонице Србије.³⁸ Употреба назива *Рашка* изгубила се врло брзо из српских правних споменика, али се користила у папској, угарској, млетачкој и дубровачкој кореспонденцији, чак и у време цара Душана, кога на Западу називају *краљем Рашке* (*rex Rassie* или *Raxie*).³⁹

Пошто је Рашка била тесно повезана са Дукљом (касније Зетом), та веза је често наглашавана у владарским титулама. Већ у повељи Хиландару (1198) Стефан Немања истиче како је обновио своју дедовину (**И ѿновихъ свою дединоу**) и освојио од *морске земље Зетју* (**ѿдъ морьске земље Зетоу**).⁴⁰ Од тога времена, Немањини наследници укључују *Поморје* или *Поморске земље* у своју краљевску или царску титулу.⁴¹

Од 1343. године краљ Душан уноси у своју титулу и *ѣрчке земље*, односно територије освојене од Византије, чиме он истиче своје царске претензије. *Грчке земље* поменуте су у четири повеље писане старим српским језиком:

1) Повеља којом краљ Душан потврђује привилегије које је манастиру Дечани дао његов отац Стефан Дечански, издата између маја 1343. и децембра 1345,⁴² потписана је речима **Стефан въ Христа Бога верны краљ**

³⁷ Уговор са Дубровником, склопљен око 1220. године, потписан је једноставно речима **Стефанъ краљ срѣпски** (*Сѣефан, краљ срѣски*). Али, у повељи којом исти владар поклања нека имања и даје повластице манастиру Свете Богородице на острву Мљету (између 1222. и 1228), налазимо потпис **Стефанъ, по милости Божији венчани краљ и самодържць все срѣпске земље и поморьске** (*Сѣефан, ѿо милости Божијој венчани краљ и самодържаць све срѣске земље и ѿморске*). Видети *Законски сѿоменици*, стр. 137 и 587, *Одабрани сѿоменици*, стр. 26.

³⁸ Формула **Краљ всехъ Рашихъ земљ** (*Краљ свих рашихъ земаља*) среће се у уговорима краља Радослава и краља Владислава са Дубровником, закљученим 4. фебруара 1234. године (Радослав) и око 1235 (Владислав). Иста формула, написана мало друкчије (**краљ всеи рашице земли, краљ свој рашкој земљи**), среће се у повељи којом краљ Владислав (између 1234. и 1237) потврђује Хиландару дарове свога оца Стефана Првовенчаног. *Одабрани сѿоменици*, стр. 26; *Законски сѿоменици*, стр. 138, 139, 386.

³⁹ Као пример може се навести једно од папских писама у коме се, говорећи о цару Душану, употребљавају следећи изрази: *...који се цесарем или краљем Рашке обично називао (...qui se cesarem seu regem Rassie facit communiter nominari)*. Ed. S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slovenstva i Mletačke republike III* (у даљем тексту *Listine*), Zagreb 1868-1870, str. 186.

⁴⁰ *Сѿиси св. Саве*, стр. 1.

⁴¹ *Законски сѿоменици*, стр. 147, 150, 154, 155, 156, 393, 396, 399, 404, 406, 568, 587.

⁴² Видети М. Благојевић, *Када је краљ Душан ѿѿврдио Дечанску хрисовуљу, Истѿоријски часѿис*, XVI-XVII (1970), стр. 86.

всех Србских и Поморских земљ и пределъ Грчькихъ и Българскихъ (Сѣефан у Хрисѣа Боѣ верни краљ свих срѣских и ѿморских земаља и ѿредела ѿрчких и буѿарских).⁴³

2) У повељи манастиру Светог Петра и Павла на Лиму (1343) титула гласи: **Оурошь четврьти, въ Христа Бога верни и самодръжавни господинь всехъ срьбьскихъ земљ и поморскихъ и грчькихъ** (*Урош четѣврѣши, у Хрисѣа Боѣ верни и самодръжавни ѿсѣодин свих срѣских земаља и ѿморских и ѿрчких*).⁴⁴

3) У интитулацији повеље којом краљ Душан потврђује прилог цркве Светог Николе у Врању са селима и имањима, које је манастиру Хиландару учинио Маљушат, син кнеза Балдовина, стоји: **азъ въ Христа Бога верни Стефанъ .д. по милости Божиѣи краљ всехъ срьбскихъ и поморскихъ земљ и честьникъ Грчкомъ** (*Ја, у Хрисѣа Боѣ верни Сѣефан четѣврѣши, ѿ милосѣи Божијој краљ свих срѣских и ѿморских земаља и честѣник*⁴⁵ *Грком*).⁴⁶

4) У повељи од 1. јануара 1354. године, којом поклања неколико села хиландарском пиргу у Хрусији, Душан за себе вели: **Азъ рабъ Христоу Стефанъ четврьти, въ Христа Бога верни краљ самодръжць всехъ срьпскыхъ земљ и честникъ грчьскимъ странамъ** (*Ја роб Хрисѣов Сѣефан четѣврѣши, у Хрисѣа Боѣ верни краљ самодръжац свих срѣских земаља и честѣник ѿрчим сѣѣранам*).⁴⁷

У документима писаним на латинском, територије освојене од Византије (*Романија*, тј. „римска земља“⁴⁸) помињу се по први пут у повељи краља Душана Млетачкој републици (15. октобар 1345), где краљ назива себе *Bulgarie imperii partis non modice particeps et fere totius Romanie dominus* (*Госѣодар не малоѣ дела Буѿарскоѣ царсѣива и ѿѣшова целе Романије*).⁴⁸ Територијална формула *Србија и Романија*, прихваћена је по први пут у повељи краља Душана, писаној на грчком, у корист манастира Светог Јована Крститеља (грчки **прѣдромос** = претеча) на Меникејској гори, источно од грчког града Сера (**Σέραι**), издата октобра 1354. Повеља је потписана речима **Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός κρᾶλης καὶ αυτοκράτωρ Σερβίας**

⁴³ Видети М. Милојевић, *Дечанске хрѣсовуље*, *Гласник срѣскоѣ ученоѣ друшѣива*, 12 (1880), стр. 137 и П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрѣсовуље*, Нови Сад 1976, стр. 278.

⁴⁴ *Законски сѣоменици*, стр. 598-599.

⁴⁵ *Честѣник* је особа која располаже делом нечег (*честѣ* = део). У наведеној повељи Душан вели да је *честѣник Грком*, односно да влада делом грчке (византијске) територије. Исти израз употребљен је и у повељи која је наведена одмах испод. О значењу израза *честѣ*, видети Ђ. Даничић, *Речник из књижевних сѣѣарина срѣских III*, Београд 1863, стр. 463.

⁴⁶ *Законски сѣоменици*, стр. 413.

⁴⁷ *Законски сѣоменици*, стр. 487-488.

⁴⁸ S. Ljubić, *Listine II*, str. 192-193.

καὶ Ῥωμανίας (*Стефан, у Христѣа Боѣа верни краљ и самодржац Србије и Романије*).⁴⁹ После Душановог проглашења за цара, наведена формула постала је саставни део потписа на повељама писаним грчким језиком, с тим што је титула *краљ* (**κράλης**) замењена титулом *цар* (**βασιλεύς**). У повељама писаним на српском, Душан се најчешће титулише као *Цар Срба и Грка* (**Царь Срьблѣмь и Грькомь**), мада су у неким случајевима и неке друге земље биле наведене.

Територијална формула средњовековних српских владара, садржала је и неке променљиве елементе, који се понекад срећу, а потом сасвим нестају. Краљ Владислав, на пример, поред тога што истиче да је краљ рашких земаља, вели да је владар и Дукље (**Диоклитис**), Далмације (**Далмацие**), Травуније (**Тровоуниѣ**, област око Требиња у данашњој Херцеговини) и Захумља (**Захльмис**, област на Јадрану, између ушћа Неретве и Дубровника).⁵⁰ Травунија се среће и у титули краља Радослава, старијег Владиславовог брата,⁵¹ док Захумље (или Хум) налазимо и у повељи краља Уроша цркви Свете Богородице у Стону (издата око 1235).⁵²

У неколико повеља које је издао цар Душан помињу се *западне стране* (**западнииѣ страни**) или *сав Дис* (**въсемоу Дисоу**; грчки **Δύσις** = запад).⁵³ Албанија (**Алваниа**) је поменута у повељи којом цар Душан поклања цркву Светог Николе, Јакову, митрополиту града Сера (1353), као и у неким документима његовог полубрата Симеона-Синише.⁵⁴ Бугарска је била укључена у Душанову краљевску титулу између маја 1343 и децембра 1354, када је он потврдио Дечанску хрисовуљу свога оца (видети напред). Повеља, којом цар Стефан Душан утврђује цркви Светих Арханђела у Јерусалиму дар цркве Светог Николе у Врањини и 500 перпера приходка дубровачкога, садржи интитулацију *цар Стефан Срба и Грка и Буџара и десјоѣѣѣа и Поморја* (**царь Стефанъ Срьблѣмь и Грькомь и Бльгаромь и деспотатоу и Поморию**).⁵⁵

⁴⁹ Грчке повеље, стр. 16.

⁵⁰ Законски сјоменици, стр. 138 и 386.

⁵¹ Већ наведени уговор са Дубровником од 4. фебруара 1234. *Одабрани сјоменици*, стр. 26.

⁵² У интитулацији среће се формула *Азь... господинь краљь и съ Богомь самодржьць все срьпьскыѣ землѣ и поморьскыниѣ и хльмскиниѣ Стефанъ Оурошь* (*Ја... ѣосјодин краљ и самодржац све срьске земље и ѣоморске и хумске, Стефан Урош*), док је повеља потписана речима *Стефанъ Оурошь, по милости Божијни, краљь срьпскихъ земль и поморскихъ, и Захльмныѣ* (*Стефан Урош, ѣо милостѣи Божијој, краљь срьпскихъ и ѣоморскихъ земаља, и Захумљу*). *Законски сјоменици*, стр. 600 и 602.

⁵³ Законски сјоменици, стр. 424, 508, 720; *Одабрани сјоменици*, стр. 133 и 135.

⁵⁴ Законски сјоменици, стр. 701; Грчке повеље, стр. 256.

⁵⁵ *Одабрани сјоменици*, стр. 149. *Десјоѣѣѣа* означава територије које су некад припадале *Еѣирском десјоѣѣѣу*, насталом 1204. године, након крсташког заузећа Цариграда и

У добро познатој повељи коју је краљ Милутин издао манастиру Грачаница (1320-1321), помињу се *Подунавске земље* (у документима писаним на грчком **Πάραδουναβις** или **Παρίστριον**), које је српски владар додао својој титули.⁵⁶ *Подунавље*, односно *Подунавске сџиране* помињу се у повељи кнеза Лазара хиландарској болници од 1380. године⁵⁷ као и у уговору његовог сина и наследника Стефана Лазаревића са Дубровником од 2. децембра 1405. године.⁵⁸ После битке код Велбужда (**Βελεβρούσδιον**, античка *Pataulia*, данас Тустендил у јужној Бугарској) и пораза бугарске војске (28. јули 1330), краљ Стефан Дечански додао је својој титули области *Овчеполске* (*Овче Поле*, у грчким текстовима **Εύτζαπολις**, односно **Νευσταπολις** код византијског историчара Георгија Акрополита, област у Македонији у горњем току Вардара) и Велбужд: **СТЕФАНЪ ОУРОШЪ КРАЉЪ ВЪ ХРИСТА БОГА ВЕРНЫ И САМОДРЪЖАВНЫ КРАЉЪ ВСЕИ СРЪПЪСКОИ ЗЕМЛИ И ПОМОРЪСКОИ И ОВЧЕПОЛЬСКОИ И ВЕЛБОУЖДЪСКОИ** (*Стефан Урош краљ у Христѡа Боѡа верни и самодржавни краљ све срѣске земље и ѡморске и овчеполске и велбуждске*).⁵⁹

Изузетно, краљ Милутин је укључио у своју титулу наслов *краљ Хрватске* (*rex Croatiae*), када је Младен, бан Хрватске, својој титули додао област Хума (*Mladen Croatorum et Bosne banus, generalisque dominus totius territorii Chelmensis*).⁶⁰ У Душановој интитулацији Босна је поменута само једанпут: у збирци преписа дубровачких повеља писаних ћирилицом, коју је сачинио писар Никша Звијездић.⁶¹ Али, како повеља није сачувана у оригиналном тексту, могуће је да је писар Звијездић интерполирао реч Босна.⁶²

распарчавања територије византијског царства. Детаљније видети М. Динић, *Срѣска владарска титула за време царсѡва*, *Зборник радова византијолошкој инстѡитици* 5 (1958), стр. 14.

⁵⁶ *Одабрани сѡменици*, стр. 105: **Стефан Оурошъ втори Милутињъ краљъ и сѡ Богомъ самодѡжьць всехъ Срѣбскихъ, Поморскихъ и Подунавскихъ земљахъ** (*Стефан Урошъ друѡи Милуѡин, краљъ и сѡ Боѡом самодрѡжацъ свихъ срѣскихъ, ѡморскихъ и ѡдунавскихъ земаља*).

⁵⁷ **Азъ въ Христа Бога благоверѡныи и самодрѡжавѡныи господини Срѣблемъ и Подунавию, Стефанъ кнезь Лазаръ** (*Ја, у Христѡа Боѡа блаѡверни и самодрѡжавни ѡсѡѡдин Срѡбима и Подунављу, Сѡефан кнез Лазар*). *Законски сѡменици*, стр. 449. Ново издање повеље кнеза Лазара, приредио је А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, стр. 129.

⁵⁸ *Законски сѡменици*, стр. 218: ... и странамаъ подоунавскѡмъ.

⁵⁹ Повеља од 9. септембра 1330, којом Стефан Дечански потврђује имања обновљеном манастиру Светог Николе Мрачког у Орехову. *Законски сѡменици*, стр. 645; *Одабрани сѡменици*, стр. 111.

⁶⁰ К. Јиречек, *Истѡрија Срѡа II*, Београд 1978, стр. 14, напомена 86.

⁶¹ Никша Звијездић је у Дубровнику називан *диѡак срѣски* (писар српски), јер је био задужен за састављање и преписивање докумената писаних ћирилицом.

⁶² Видети М. Динић, *Срѣска владарска титула*, стр. 16.

*Srđan Šarkić, Ph.D., Full Professor
Faculty of Law Novi Sad*

Monarch's Titles in Mediaeval Serbia

Abstract

Stefan Nemanja, the founder of Serbian dynasty, carried the title of the Great Župan. In 1217 Nemanja's son Stefan got the royal crown from the Pope Honorius the Third and the title of King was carried by Serbian monarchs till 1346, when Stefan Dušan took the title of Emperor (Tsar). Though the Serbian Empire did not last very long, it happened that after Dušan's death two rulers carried the title of Tsar: Dušan's son and legitimate successor Uroš (since 1355) and Dušan's half brother Simon-Siniša, lord of Thessaly and Epiros (since 1356). After 1371 the title of Serbian monarch was *Knez* (Prince) and since 1402 till 1459 *Despot*.

Besides the monarch's title the territory that he ruled over was always designated. Territorial formula had partly permanent, partly variable content. Usually the Serbian rulers, since Stefan the First-Crowned, called themselves *Serbian King* or *King of whole Serbian Land*. Later on, after proclamation of the Empire, in charters written in Serbian language the signature was *Tsar of Serbs and Greeks*. However, in documents written in Greek language, there is the permanent formula of Dušan's signature: *Emperor and Autocrat of Serbia and Romania*.

Territorial formula of monarch's title in mediaeval Serbia had some variable ingredients as well, which sometimes appeared and sometimes disappeared. The author mentioned all cases that he could find in the legal sources.

Key words: Archon, Great Župan, King, Tsar, Prince, Despot, territorial formula, charters, treaties with Dubrovnik.

